

حافظ نذر حسین شاد فاروقی: حیاتی تے لکھتاں

Abstract:

District Jehlum (Punjab) is blessed with numerous Sufi poets and religious scholars. Hafiz Nazar Hussain Shad Farooqi (1928-2017) is one of the notable literary and religious personalities hailed from Jehlum. His father Molana Muhammad Abdul Majeed (1885-1962) is also a renowned punjabi poet. Shad Farooqi was a prolific Sufi poet but his name remained out of sight. His main poetic reference is "Kafi". He left behind a vast literary asset in Punjabi, Urdu and Persian. Most of his Punjabi poetry has yet not been published. This article, not only produces his biography and personality but also introduces his writings/books (manuscripts). This study also helps to understand his poetic nature and unique style of his art.

Keywords: Jehlum, Molana Muhammad Abdul Majeed, Shad Farooqi, Punjabi Poetry, Sufi Poetry, Kafi.

حافظ نذر حسین شاد فاروقی دا تعلق بنی اسماعیل دے فاروقی گھرانے نال اے۔ آپ دے والد مولانا الحافظ محمد عبدالمجید ”آئینہ حقیقت نما (قلمی)“ وچ ایس حوالیوں لکھدے نیں:

”سرکاری کاغذات میں رواجاً درج شدہ عربی گوٹوں سے قطع نظر کرتے ہوئے ہم قوم بنی اسماعیل کی فاروقی شاخ سے تعلق رکھتے ہیں۔“⁽¹⁾

ایس خاندان دے اجداد سروانی، بغداد دے وسنیک سن۔ اوہناں چوں اک بزرگ حافظ اللہ داد حضوری 950 ہجری (بہ مطابق 1543 عیسوی) اپنے مرشد دے حکم موجب اپنی جدی وسوں چھڈ کے ضلع گجرات دے اک پنڈ خواص پور (متصل لالہ موسیٰ) آن آباد ہوئے۔ ایہ شہنشاہ جلال الدین محمد اکبر دی حکومت دا زمانہ سی۔ اک روایت دے مطابق شہنشاہ اکبر نوں دریائے اٹک دے اک کنڈھے دی طرفوں دریا دے اندر قلعہ بنان دی ضرورت پیش آئی۔ اتنے وڈے تے منہ زور دریا وچ بنیاد رکھنا کوئی

آسان کم نہیں سی۔ جدوں ہر حربہ ناکام ہو گیا تے اولیاء اللہ ول رجوع کیتا گیا۔ حافظ اللہ داد حضوری اک صاحب کرامت بزرگ سن۔ عام لوکائی وچ اوہناں دا بہت چرچا سی۔ شہنشاہ اکبر نے حافظ اللہ داد حضوری نوں بڑے احترام نال دعا کرن دی درخواست کیتی۔ آپ نے موقعے تے جا کے اپنی نگرانی وچ دیوار تعمیر کروائی۔ شہنشاہ اکبر نے حافظ اللہ داد حضوری دی خدمت وچ کچھ پیش کرن دی خواہش دا اظہار کیتا لیکن آپ نے انکار کر دتا۔ بادشاہ نے بعد وچ آپ دے صاحبزادے حافظ محی الدین صاحب دے ناں چار ہزار بیگھا (2 ہزار ایکڑ) زمین لا دتی۔ حافظ غلام محی الدین نے ایہ زمین موضع سود علاقہ تھانہ ڈنگہ والی جگہ تے لئی تے استھے اک چک آباد کیتا جس دا ناں ”ٹھی محی الدین“ رکھیا۔ (2)

حافظ نذر حسین شاد فاروقی دے اجداد اک لمے عرصے تک ایسے علاقے وچ ای رہ کے دین دی خدمت کردے رہے۔ ایس خاندان دے اک ہور بزرگ حافظ روح اللہ نوری اپنے بزرگاں دی سنت تے چل دیاں ہونیاں دریائے جہلم نوں پار کر کے: ”داراپور“ تے ”داراپور“ توں لے کے ”پنڈ سوکھ“ تے ”پنڈ سوکھ“ توں لے کے ”ناڑہ“ تک دی پٹی تے جتنے گراں آندے سن اوہناں راہیں ہون دیاں ”تھوالہ“ توں لے کے ”روہتاس“ تے اگر کچھ دے پنڈاں وچ دین دی تبلیغ لئی آندے سن۔ حافظ روح اللہ نوری دے کہن تے تھوالہ دے راجگان نے پنڈ و ساون دی اجازت دتی۔ تھوالہ دے راجگان دی گزارش تے حافظ روح اللہ نوری وی استھے ای وسوں کر لئی۔ آج ایہ پنڈ ”کڑی“ دے ناں نال مشہور اے۔ شاد فاروقی دا سلسلہ نسب ایس طرح اے:

”حافظ نذر حسین شاد فاروقی ولد علامہ حافظ محمد عبدالمجید ولد علامہ حافظ محمد نور عالم ولد حافظ علامہ غلام علی ولد علامہ حافظ فتح الدین ولد علامہ حافظ میاں خاں ولد علامہ حافظ محمد اشرف قادری ولد علامہ حافظ محمد اسلم بے ریا قادری ولد علامہ حافظ روح اللہ نوری ولد علامہ حافظ محمد سلیمان ہنگوئی ولد علامہ حافظ صلاح الدین غازی ولد علامہ شیخ حافظ محمد مراد قادری ولد علامہ حافظ ظہور الدین المعروف دھوری صاحب ولد علامہ حافظ تاج المملوک عرفانی ولد علامہ حافظ غلام محی الدین ولد علامہ حافظ اللہ داد حضوری ولد حضرت حافظ سروانی یزدانی۔“ (3)

شاد فاروقی دا خاندان علمی تے ادبی حوالیوں اک خاص پہچان رکھدا اے۔ ہر دور وچ ایس خاندان دی کوئی اک شخصیت ایسی ضرور گزری اے جس نوں علمی تے روحانی حوالیوں ممتاز حیثیت حاصل رہی اے۔ شاد فاروقی توں پہلے اوہناں دے والد مولانا حافظ محمد عبدالمجید تے دادا علامہ حافظ محمد نور عالم، اوہ اہم ہستیاں نیں جیہناں دا ذکر کیتیاں بغیر شاد فاروقی دا تذکرہ مکمل نہیں ہوندا۔

علامہ حافظ محمد نور عالم، شاد فاروقی دے دادا تے مولانا حافظ محمد عبدالمجید دے والد سن۔ آپ

1238ھ بمطابق 1823ء نوں کڑی شریف وچ پیدا ہوئے۔ آپ تقریباً اکہتر سال دی عمر وچ، 3 رمضان المبارک، 1311ھ بمطابق 10 مارچ، 1894ء بروز ہفتہ، سچے جہان دے واسی ہوئے۔ آپ دا مزار شریف موضع کڑی شریف وچ مرجع خلائق اے۔ (4) حافظ محمد نور عالم اک صوفی ہون دے نال نال قرآن، تفسیر، حدیث تے فقہ دے عالم تے تجربہ کار حکیم سن۔ آپ نے موضع ملوانہ دے حافظ ہست صاحب (شاہ عبدالرحیم نقشبندی دے خلیفہ مجاز) کولوں سولوں سال تک تعلیم حاصل کیتی۔ قرآن مجید وی ایتھے ای حفظ کیتا۔ ضلع کیمل پور (انک) دے موضع میکی ڈھوک وچ مولانا غلام بیگی دے درس وچ داخل ہوئے۔ ایس توں بعد حضرت علامہ الدہر وحید العصر مولانا مولوی احمد الدین کرسالوی دی خدمت وچ حاضر ہوئے۔ ایتھے اٹھارہ سال تحصیل علم توں بعد علامہ ابن علامہ دی سند حاصل کر کے 1853ء نوں دوبارہ موضع کڑی واپس آ کے ”مکتب نور الحکمت“ دی بنیاد رکھی تے تعلیم و تدریس دا سلسلہ جاری کیتا۔

حافظ محمد نور عالم دا نکاح موضع ڈھلیاں دے اک جذب و کیف والے بزرگ حافظ اللہ دین دی صاحبزادی نال ہويا۔ حافظ نور عالم نوں اللہ تعالیٰ نے تن بیٹے عطا کیتے۔ سب توں وڈے حافظ عبدالرحیم، مٹھلے حافظ محمد امین تے سب توں چھوٹے حافظ محمد عبدالحمید سن۔ حافظ عبدالحمید ہوریں، شاد فاروقی دے والد نیں۔ حافظ محمد نور عالم، پیر سیال حضرت خواجہ شمس الدین دے دست اقدس تے بیعت کیتی تے پیر سیال ہوراں خلافت توں وی نوازیاء۔ شاد فاروقی ایس حوالیوں لکھدے نیں:

”میرے دادا جان قبلہ مولوی محمد نور عالم، استاد گرامی حضرت ثانی (سید مظفر شاہ) جلاپوری، سے قبل میرے اجداد زیادہ تر خاندان قادریہ میں بیعت رکھتے تھے اور اکثر اس سلسلہ اور سلسلہ نقشبندیہ سے خلافت کے مجاز بھی تھے۔ لیکن میرے جد امجد ممدوح الصدر نے خاندانی روایت میں جدت پیدا کی اور سلسلہ عالیہ چشتیہ میں بیعت کی اور اپنے شیخ کامل شمس العارفین حضرت خواجہ شمس الدین سیالوی سے خلافت پائی اور میرے تایا جان قبلہ مولانا الحافظ محمد عبدالرحیم نے حضرت اعلیٰ جلاپوری پیر سید غلام حیدر علی شاہ سے۔“ (5)

حافظ محمد نور عالم، پیر سید حیدر علی شاہ جلاپوری دے صاحبزادے سید محمد قائم الدین شاہ دے وی استاد سن۔ آپ اک صاحب کرامت بزرگ سن۔ آپ دی بزرگی تے کرامات دے تذکرے پیر سیال تے پیر حیدر علی شاہ جیبیاں ہستیاں وی کیتے نیں۔

مولانا حافظ محمد عبدالحمید (1885ء-1962ء)، حافظ محمد نور عالم دے سب توں چھوٹے صاحبزادے تے حافظ نذر حسین شاد فاروقی دے والد سن۔ مولانا عبدالحمید نوں شاعری دے حوالیوں شہرت حاصل ہوئی پر اوہ اپنے دور دے جید عالم دین تے اک باعمل صوفی وی سن۔ آپ نے اپنی ساری

حیاتی دین تے تصوف دا پرچارک بن کے گزاری۔ عملی زندگی دا آغاز آپ نے اپنے ای علاقے دی مسجد توں کیتا۔ آپ ایس مسجد وچ مؤذن تے امامت دے فرائض انجام دین دے نال نال لوکاں نوں قرآن، حدیث تے فقہ دی تعلیم وی دیندے رہے۔ ایس توں بعد حافظ صاحب جون 1930ء نوں 3/12 فرئیئر فورس علی پور، کلکتہ چھاؤنی وچ بھرتی ہو گئے۔ آپ نے 1953ء تک پاک فوج وچ خطیب دا فریضہ انجام دتا۔ مولانا محمد عبدالمجید اک کثیر التصانیف شاعر نہیں:

”مناقب الابرار، ابر نیساں، تذکرۃ الحسن، پنج گنج اسلام، جمال حیدری، جھوک مسلم، ثنائے محمد، بھاء پریم دی“ آپ دیاں مطبوعہ کتاباں نیں۔ مولانا الحافظ محمد عبدالمجید دیاں کتاباں دی اشاعت دا سلسلہ جاری اے۔ آپ دا کثیر تخلیقی سرمایہ حالے وی اشاعت دا منتظر اے۔ مجموعی طور تے ”مولانا محمد عبدالمجید دا کلام صرف اک شاعر دا کلام نہیں بلکہ ایہ اک صوفی باصفائے کامل ولی دے پاکیزہ خیالات، صالح جذبات تے شعوری تجربات نیں۔“ (6)

شاد فاروقی، 17 ستمبر 1928ء نوں موضع کڑی، ضلع جہلم وچ پیدا ہوئے۔ آپ اپنی پیدائش بارے لکھدے نیں:

”بندۂ ناچیز راقم الحروف موضع کڑی ڈاک خانہ و علاقہ سنگھوئی تحصیل و ضلع جہلم میں ۲ ربیع الاول 1347 ہجری مطابق 17 ستمبر 1928ء بروز پیر بوقت سحر پیدا ہوا۔“ (7)

شاد فاروقی دا اصل ناں ”مذرحسین“ اے۔ حافظ قرآن ہون پاروں ”حافظ نذر حسین“ دے ناں نال معروف ہوئے۔ ”شاد فاروقی“ آپ دا قلمی ناں اے۔ پہلے ”ناشاد فاروقی“ تخلص کردے سن۔ بعد وچ آپ نے اپنا مستقل قلمی ناں شاد فاروقی اپنایا۔ شاد فاروقی نے اپنی خاندانی روایت دے پیش نظر سب توں پہلے قرآن حفظ کیتا۔ آپ نے ابتدائی تعلیم اپنے والد مولانا حافظ محمد عبدالمجید کولوں حاصل کیتی۔ اوس توں بعد درسِ نظامی تے علوم متداولہ وچ سند حاصل کیتی۔ شاد فاروقی نے زندگی دے ابتدائی چھویں سال مکمل کیسوئی نال تعلیم حاصل کیتی۔ (8)

آپ نے 1952ء نوں پی این جی ملیئر کینٹ، کراچی وچ ریلیجیئس ٹیچر (Religious Teacher) دی حیثیت نال اپنی عملی زندگی دا آغاز کیتا۔ کراچی وچ اک سال گزارن توں بعد جہلم دے ڈی بی سکول وچ 1953ء توں 1955ء تک اسلامیات، فارسی تے اردو دے استاد رہے۔ 1956ء توں 1958ء تک اسلامیہ ہائی سکول، گجرات وچ معلمی دا فریضہ سرانجام دین توں بعد پاکستان آرمی وچ بطور ریلیجیئس ٹیچر ملازمت اختیار کیتی۔ آرمی وچ 1958ء توں 1965ء تک

تدریسی خدمات سرانجام دین توں بعد تقریباً پنج سال اپنے گراں موضع کڑی، ضلع جہلم وچ بطور خطیب، امام تے مفتی، دین دی خدمت کردے رہے۔ ایس توں بعد تقریباً اک سال لئی دوبارہ پاکستان آرمی وچ ریلیجیئس ٹیچر رہے۔ 1971ء توں 1972ء تک فخر اسلام ہائی سکول، کٹھوہڑ کلاں، ضلع گوجرانوالا وچ بطور ہیڈ اورینٹل ٹیچر تے سکول کمیٹی دے ممبر رہے۔ سکول توں علاوہ شاد فاروقی ایس علاقے دی جامع مسجد دی خطابت وی کردے رہے۔⁽⁹⁾

شاد فاروقی نے سفری تجربات تے مشاہدات نال بھرپور زندگی گزاری۔ مختلف تھاواں تے پیشہ ورانہ خدمات سرانجام دین توں بعد اک طویل عرصے تک اپنے مرشد خانے، آستانہ عالیہ جلاپور شریف دے دارالعلوم وچ بطور خطیب رہے۔ ایہ عرصہ تقریباً اڈھائی دہائیاں تے مشتمل اے۔

شاد فاروقی دے خاندان دا طبعی میلان ہمیشہ توں مذہب و تصوف تے علم و ادب ول سی۔ ہر دور وچ ایس خاندان دا کم از کم اک فرد علمی و مذہبی حوالے نال ممتاز حیثیت دا حامل رہیا اے۔ شاد فاروقی وی دراصل اسے تسلسل دا اک اہم حصہ نیں۔ اوہناں دے والد مولانا حافظ محمد عبدالجید اک باشرع تے باعمل صوفی تے جید عالم دین سن۔ شاد فاروقی دی تعلیم و تربیت اپنے والد دے زیر سایہ ہوئی۔ شاد فاروقی دی ابتدائی حیاتی دا زیادہ حصہ اپنے والد دے نال گزریا۔ شاد فاروقی دی شخصیت اُتے اوہناں دے والد دا بہت اثر سی۔

مولانا محمد عبدالجید، شاد فاروقی لئی صرف والد تے استاد ای نہیں بلکہ رول ماڈل دی حیثیت رکھدے سن۔ مولانا محمد عبدالجید دا شاد فاروقی نال خصوصی لگاؤ سی۔ شاد فاروقی ایس حوالیوں لکھدے نیں:

”راقم الحروف ساڑھے تین سال کی عمر سے (بقول والد مرحوم) لیکچرر عنفوان شباب تک مسلسل (تقریباً) اپنے والد مکرم کی معیت اور تعلیم و تربیت کے زیر سایہ رہا ہے۔ اس دوران میں بندہ ناچیز کی تعلیم و تربیت کے سلسلہ میں آپ کی جو خصوصی عنایات و محبت اور شفقتاں بندہ پر مبذول رہی ہیں۔ نیز آپ نے اسکے لئے جس محنت و جاں فشانی سے کام لیا ہے اور اس کے نتیجہ میں جو امیدیں اس بچے میرز سے آپ وابستہ کئے ہوئے تھے اور ان کے ساتھ ہی جن الطاف و عنایات کا مورِ داس ناچیز کو جانتے اور بناتے تھے نیز جس محبت و شفقت کی نگاہوں سے دیکھتے تھے، وہ بندہ کے نام آپ کے اکثر مکتوبات گرامی اور دیگر نگارشات سے بخوبی واضح ہیں اسکے ساتھ ہی آپ کے آخری دور کی یہ خصوصی عنایت بے پایاں تو اس مکمل حقیقت مہینہ پر مہر تصدیق ثابت کر دیتی ہے، جس کی بدولت آپ نے اپنی نظم و نثر کی تمام تر نگارشات، خصوصی مکتوبات وغیرہ میرے سپرد فرمائیں، نیز خاندانی

کتب خانہ وقف فرما کر بندۂ ناچیز کی تحویل میں دیا۔“ (10)

شاد فاروقی نوں اپنے والد دی خصوصی شفقت تے توجہ حاصل سی۔ آپ ہر حوالیوں اپنے والد توں متاثر سن۔ اپنے اجداد دی بیروی کردیاں ہوئیاں اوہناں وی آستانہ عالیہ جلاپور شریف نال نسبت قائم کیتی تے امیر حزب اللہ پیر سید فضل شاہ دے ہتھ تے بیعت دا شرف حاصل کیتا۔ شاد فاروقی دی حیاتی دا وڈا حصہ اپنے مرشد خانے تے گزریا۔ آپ اپنے مرشد نال بہت محبت تے عقیدت رکھدے سن۔ پیر فضل شاہ وی اپنے مرید نال خصوصی محبت رکھدے سن۔ شاد فاروقی ایس بارے لکھدے نیں:

”میرے شیخ کامل حضرت امیر حزب اللہ قدس سرہ کی عنایات و الطاف بھی اس ناچیز پر آپ کے آخری دم تک بے حد رہی ہیں، اور اب تک ہیں۔ بندۂ ناچیز کے نام شیخ کامل کا خط جس میں انہوں نے مندرجہ ذیل شعر تاکید کے طور پر اپنے دست مبارک سے تحریر فرمایا تھا:

صحبت مرشد میں رہ چوں برگ ہے ہمراہ قند
فیض محبت کب اٹھے جب تک نہ ملے ٹوٹ ٹوٹ

ایک مرید کیلئے اپنے شیخ کی طرف سے ایسا اظہار ایک نعمت سے کم نہیں ہے۔“ (11)

شاد فاروقی ایس حوالیوں مزید لکھدے نیں:

”ایک مرتبہ، جبکہ بندۂ ناچیز کی عمر تقریباً چودہ برس تھی، نے حضرت بہاؤ الحق کی یہ غزل پڑھی اور اس کی کیفیات و سرور سے حد درجہ مسرور و مکیف ہوا:

دنیا شکار گاہ کمینہ سگان ما
عقبی چرای گاہ خران خران ما
جملہ بشر کواکب، افلاک انجمن
جبریل ۲ با ملائک از چاکران ما

اسی دوران میں جلاپور شریف حاضری کا شرف حاصل ہوا تو حضرت امیر حزب اللہ کے حضور یہ غزل بمعہ اپنی تواجدا نہ کیفیات کے پیش کی آپ سن کر خوش ہوئے اور پنجابی میں فرمایا کہ ”میں تہانوں انہاں توں اک اچا شعر سنانواں“ میں نے دست بستہ عرض کیا جناب ضرور ضرور، تو آپ نے قطب القلندر، ترجمان حقیقت، حکیم الامت، مرشد لاہوری کا یہ شعر بڑے کیف و سرور سے ارشاد فرمایا:

در دشت جنون من جبریل ۲ زبوں صیدے
یزداں بکمند آور اے ہمت مردانہ

لہذا اگر میں یہ عرض کروں تو عین اظہار حقیقت ہوگا کہ ذیل میں جو کچھ بھی پیش کیا جا رہا ہے یہ انہیں حضرات کے فیضانِ تعلیم و تربیت اور نگاہ کا صدقہ ہے، ورنہ من آنم کہ من دانم۔“ (12)

شاد فاروقی اک جید عالمِ دین تے باشرع صوفی سن۔ آپ دی ساری حیاتی شریعت دی پاسداری تے پرچار کردیاں گزری اے۔ آپ چشتیہ سلسلے نال تعلق رکھدے سن۔ آپ تصوف نوں شریعت توں الگ نہیں سن سمجھدے۔ بلکہ تصوف نوں شریعت دا پابند و پکھنا چاہندے سن۔

حافظ نذر حسین شاد فاروقی دی وفات دے وقت 88 سال، 6 مہینے، 16 دن عمری۔ آپ نے اک صحت مند حیاتی گزاری۔ آپ نوں کوئی بیماری نہیں سی۔ زندگی دے آخری دناں وچ کمزوری پاروں اوہناں دا چلنا پھرنا رہ گیا سی۔ آخر 4 رجب المرجب 1438ھ بمطابق 2 اپریل 2017ء بوقت ساڑھے دس بجے دن آپ ایس دیر فانی توں چلانا کر گئے۔ (13)

شاد فاروقی نوں ادبی ذوق ورثے وچ ملیا سی۔ اوہناں نے ہوش سنبھال دیاں ای اپنے گھر وچ علمی تے ادبی ماحول دیکھیا۔ کسی سیانے دا قول اے کہ شاعر جم دیاں ای شاعر ہوندا اے تے بنان نال نئی بندا۔ انج ای شاد فاروقی وچ شاعری دا وصف جمن ویلے توں ای ہے سی۔ اوہناں دے ذوق دی آبیاری گھر توں ای ہوئی۔ شاد فاروقی باقاعدہ طور تے کسے شاعر نوں اپنا استاد نہیں کیتا۔ البتہ آپ نے بنیادی اصلاح اپنے والد گرامی کولوں ای لئی۔

اپنے والد دی طرح، شاد فاروقی نے وی پنجابی، اُردو، فارسی تے عربی زباناں وچ شاعری کیتی اے۔ اوہ اک ذود گو شاعر سن۔ جس زبان وچ سہولت محسوس کردے، اپنے خیالات نظم لیدے سن۔ آپ نے اپنے چچھے کثیر شعری خزانہ چھڈیا اے۔ آپ دے اُردو تے فارسی زباناں وچ تخلیق کیتے گئے کلام چوں چند نمونے پیش کیتے جا رہے نیں۔

اُردو:

دیکھ ترسا نہ مجھے وعدہ فردا بن کر
مجھ کو برباد نہ کر میری تمنا بن کر
مجھ کو نظارہ عالم سے سروکار نہیں
تو سما جا میری آنکھوں میں تماشا بن کر
کام اتنا تو کیے جا بہ خدا جذبہ دل
اُن کو لے آ تو کسی طرح سے حیلہ بن کر

پاؤں کی دھول بھی تو ناز کے قابل ہوگی
میں ترے ساتھ رہوں گر ترا سایہ بن کر
ضبطِ گریہ کی یہ حالت ہے کہ فرقت میں ترے
اشک بہنے کو ہیں ان آنکھوں سے دریا بن کر
قیس کی چشمِ تصور کا یہ عالم ہے کہ شاد
موت بالیں پہ کھڑی ہو گئی لیلیٰ بن کر (14)

فارسی:

من نمی دانم کہ آخر کیستم
از جمادم یا نباتم چیستم
یا منم حیواں کہ انساں یا ملک
یا قمر هستم کہ شمس یا فلک
یا منم طوبیٰ و سدرہ یا کہ عرش
یا مکان و لامکان کرسی و فرش
یا کہ جنت یا منم نار جحیم
یا صنم صرصر و یا باد نسیم
بندہ بے دست و پا گویا منم
یا خدائے برتر و اعلیٰ منم
کس بہ فرماید کہ آخر کیستم
چیستم من چیستم من چیستم (15)

حافظ نذر حسین شاد فاروقی دی پنجابی شاعری دا اک خاص مزاج اے۔ آپ دی پنجابی شاعری صوفیانہ روایت دی آئینہ دار اے۔ عشقِ حقیقی تے وحدت الوجود دا پرچار آپ دی پنجابی شاعری دا خاص وصف اے۔ آپ نے مختلف پنجابی شعری صنفوں وچ طبع آزمائی کیتی لیکن آپ دی کافی، آپ دے سارے شعری سرمائے تے غالب نظر آندی اے۔ شاد فاروقی دی کافی روایت دا تسلسل اے۔ اوہناں دی کافی نغمگی تے موسیقیت نال لبریز اے۔ اوہناں دے استھائی تے ٹیپ دے مصرعے اپنے قاری نوں عجیب کیفیت وچ عطا کردے نیں۔ نمونہ کلام ملاحظہ ہووے:

ماہی ذات الہی اندر
ذات الہی ماہی اندر
وکیہ کتاب الہی اندر
نظری آوی چن چڑھیا
چن چڑھیانی ویکھوسو چن چڑھیا
چن چڑھیاتے ماہی آیا، ماہی آیا چن چڑھیا (16)

ہیر نے لائی عشق دی بازی
پیت بجن دی ہر دم تازی
رانجنھن کیت کرم نوازی
آگھر مکھ وکھایا
مینوں دیو دھانیاں سیو رانجنھن میں گھر آیا
سکدی ہیر نمائی تائیں آس دس کرایا (17)

شاد فاروقی اک ہمہ جہت شخصیت دے مالک سن۔ آپ بہ یک وقت اک عالم دین، اک صاحب طرز شاعر، محقق، تجزیہ کار، شعلہ بیاں مقرر تے اک ماہر استاد سن۔ اوہناں دی ساری زندگی تصنیف و تالیف وچ گزری۔ آپ دیاں تحریراں مختلف اخباراں تے رسالیاں وچ تسلسل نال شائع ہوندیاں رہیاں۔ لیکن آپ نے اپنی شاعری یا نثر نوں کتابی صورت وچ شائع کرن ول زیادہ دھیان نہیں دتا۔ آپ دی زندگی دے اواخر وچ اوہناں دی اردو شاعری دا مجموعہ ”سوز و سازِ حیات“ دے سرناویں پٹھ 2016ء وچ شائع ہويا۔ شاد فاروقی دی زیادہ تر شاعری حالے تیکر اشاعت آشنا نہیں ہوئی۔ اوہناں دی شاعری قلمی نسخیاں توں علاوہ منتشر صورت وچ اوہناں دے صاحبزادے محمد فاروق فضل حیدر کول محفوظ اے جو اس دی جمع و تدوین کر رہے نیں۔ پٹھ، شاد فاروقی دی غیر مطبوعہ (قلمی) شعری تصنیفاں دا تعارف پیش کیتا جا رہیا اے۔ (18)

☆ ساڈی ونڈ وچ:

گرد و پیش دے حالات، مشاہدات دا بیانیہ، اک طویل پنجابی نظم۔

☆ دل دی اواہڑ:

مولانا عبدالرحمن جامی دے عشقیہ و نعتیہ قصیدے دا بحر سیف الملوک وچ پنجابی ترجمہ۔

- ☆ عبدہ: سیرت طیبہ دے چند خصوصی پہلو تے ”معراج مقدّس“ دے حقائق و دقائق تے اسرار و رموز تے مبنی پنجابی کلام دو یا چھند وچ، جد کہ ابتدائی وارث شاہی بحر وچ اے۔
- ☆ میرے حضور صلی اللہ علیہ وسلم: پنجابی کافیاں، نظماں تے اردو نعتیہ کلام دا مجموعہ۔
- ☆ پریم دوارے، مست نظارے: سوز و سہا، کیف و سرور، درد و گداز تے ذوق و شوق نال لبریز تے عشق حقیقی تے محبت الہی نال بھرپور کافیاں تے نغمے۔ تصوف دے رنگ وچ ڈبیا ہویا کلام تے نبوت دی شان تھیں رنگین نعتاں۔
- ☆ پرہیوں نامہ: اک طویل پنجابی نظم جس وچ قضا دے شرعی احکام نیز مروجہ پنجابی نظام دے نقائص تے خامیاں نوں اک تمثیلی واقعہ دی صورت وچ بیان کیتا گیا اے۔
- ☆ میرا پیر: توحید و تصوف تے عشق و محبت دے موضوع اُتے، بلکھے شاہ تے خواجہ غلام فرید دے رنگ وچ کافیاں۔
- ☆ میرا دین: ”فلسفہ وحدۃ الوجود“ دے عظیم شارح و مبلغ حضرت محی الدین شیخ اکبر دے عربی اشعار دا آزاد پنجابی نظم وچ ترجمہ۔
- ☆ دین دی اصل حقیقت: معاملات یا حقوق العباد تے حقوق اللہ یا عبادات دا آپسی ربط و تعلق تے اخلاق و تمدن، تہذیب و معاشرت دے شرعی اصول و دستور پنجابی نظم وچ بیان کیتے گئے نیں۔
- ☆ جہاں دی یاد تے دنیا دی بے ثباتی وچ: پنجابی نظم، سیف الملوکی بحر وچ۔ موضوع ناں توں ای ظاہر اے۔
- ☆ نغمہ نور: آیہ مقدّسہ نور (اللہ نور السموات والارض۔ الی آخر موضوع) دے تفسیری نکات دی روشنی وچ سیرت طیبہ دے کوائف و حقائق و اسرار و غوامض اُتے مشتمل فارسی مثنوی۔

- ☆ زمرہٴ روح:
تصوف و توحید، شیخ کامل و شیخ ناقص، شیخ کامل دی معیت دی تاکید، حقیقت تے اہمیت (وغیرہ) اے ”منطق الطیر“ تے ”مثنوی معنوی“ دے رنگ وچ تین مثنویاں۔
- ☆ نالہ شپ و فغان سحر:
قومی و ملی کوائف و احوال دیاں آئینہ دار اُردو نظماں۔
- ☆ نعمات قلندر:
توحید و نعت تے عاشقانہ و متصوفانہ موضوع اے غزلیات، قطعات تے رباعیات وغیرہ تے مُشتمل فارسی عربی کلام۔
- ☆ شطیحات:
ایس دا تعارف شاد فاروقی دے اپنے لفظاں وچ ای پیش کیتا جا رہیا اے۔ کیوں کہ ایہناں لفظاں وچ پوشیدہ احساس نوں ترجمہ کرنا ممکن نہیں:
”باتیں ان کی زبان میری۔۔۔ یا اپنی زبان میں اپنی باتیں۔۔۔ جو انہی کے مطلب کی کہہ رہا ہوں۔۔۔ زبان میری ہے بات ان کی۔۔۔ انہی کی محفل سنوارتا ہوں۔۔۔ چراغ میرا ہے رات ان کی۔۔۔ کی آئینہ دار اور مجاز میں حقیقت کی غماض ہے۔“ (19)
- شاد فاروقی دی شاعری توں علاوہ، اوہناں دا بے شمار کم تحقیقی تے تجزیاتی مقالات دی صورت وچ موجود اے۔ اتھے آپ دیاں ان چھپیاں نثری تصنیفاں تے مقالہ جات دے ناں دتے جا رہے نیں: (20)
- ☆ مقدس مکاتیب ☆ فاروقی نسبت ☆ معارف القرآن
☆ معارف الحدیث ☆ اقوال و احوال ☆ مکتوبِ صلوة
☆ مکتوبِ زکوٰۃ ☆ مقدس کشلول ☆ اسلامی ضابطہٴ حیات
☆ شریعت ہی کیوں؟ ☆ نظامِ تعلیم و تربیت ☆ تصوف و فلسفہ
☆ انسانیت گبری ☆ فقرِ شہیری ☆ مکتوباتِ شاد فاروقی
☆ اسلامی قانون کا اکیہ ☆ مرخ کی شہزادی ☆ اکلِ حلال و صدقِ مقال
☆ نبوت و خلافتِ راشدہ کا نظام ☆ سیاستِ حاضرہ اور حکومت کا فرض
☆ تحریکِ حزبِ اللہ کی علمی و ادبی خدمات ☆ بابا گرو نانک کے اشلوک (ترجمہ و تشریح)
حافظ نذر حسین شاد فاروقی اپنے چچھے کثیر تخلیقی تے تحقیقی سرمایہ چھڈیا اے۔ ضرورت ایس گل

دی اے کہ آپ دیاں لکھتاں (نظم تے نثر) دی تدوین کر کے اوہناں نوں ادبی روایت دا حصہ بنایا جائے۔ کیوں کہ ادب دی تاریخ او سے صورت وچ کامیاب ہو سکدی اے جے گم نام تصنیفاں نوں منظر عام اُتے لیاندا جاوے اور اوہناں گوشیاں نوں واضح کیتا جاوے جیہڑے گمنامی دے پردے وچ لُکے ہوئے نیں۔

References:

- * Ph.D Scholar, Allama Iqbal Open University, Islamabad
1. Muhammad Abdul Majeed, Hafiz, Molana- Aaina Haqeeqat Numa (Qalmi), Mamlooka Muhammad Farooq Fazal Haider (Nabira Muhammad Hafiz Abdul Majeed), Kari Shareef, Jehlum,6.
 2. As Above, 12.
 3. As Above, 19.
 4. Tanveer Udin Ahmed, Qazi- Abre Neesan (Lahore: Sanjh Publications, 2014)11.
 5. Shad Farooqi, Nazar Hussain, Hafiz, (Qalmi Beaz), Mamlooka Muhammad Farooq Fazal Haider, Kari Shareef, Jehlum
 6. Qudrat Ali Syalvi, Prof.- (Dibacha) Tazkra Tul-Hasan (Lahore: Sanjh Publications, 2016) 64.
 7. Shad Farooqi, Nazar Hussain, Hafiz, (Qalmi Beaz)
 8. As Above
 9. As Above
 10. Shad Farooqi, Nazar Hussain, Hafiz- Soz o Saaz-e-Hayaat (Jehlum: Khanqah Kari Shareef, 2016)9.
 11. As Above, 11.
 12. As Above
 13. Shaad Farooqi day Sahibzaday Farooq Fazal Haider (Jehlum) Naal Gulbaat.
 14. Shad Farooqi, Nazar Hussain, Hafiz- Soz o Saaz-e-Hayaat, 148.
 15. Shad Farooqi, Nazar Hussain, Hafiz, Farsi Kulyat (Qalmi), Mamlooka Muhammad Farooq Fazal Haider, 114.
 16. Shad Farooqi, Nazar Hussain, Hafiz, Mera Peer (Qalmi), Mamlooka Muhammad Farooq Fazal Haider, 87.
 17. As Above, 95.
 18. شاد فاروقی، قلمی بیاض۔۔۔ اتھے درج کیتاں گیاں تمام تصانیف شاد فاروقی دے اپنے ہتھیں خط شکستہ وچ لکھیاں ہوئیاں نیں جو آپ دے صاحبزادے محمد فاروقی فضل حیدر کول محفوظ نیں۔
 19. Shad Farooqi, Nazar Hussain, Hafiz- Soz o Saaz-e-Hayaat, 20.
 20. Shad Farooqi (Qalmi Beaz)